

ПОХОВАННЯ ЧИ ЗАХОРОНЕННЯ?

У статті пропонується класифікаційне та термінологічне розділення поховань і захоронень на основі археологічних та антропологічних критеріїв.

Ключові слова: поховання, захоронення, первинні, вторинні поховання, масові поховання, класифікація.

Останніми роками в Україні внаслідок збільшення обсягу охоронних і рятівних розкопок, а також впровадженню нових методик інтенсивно розвивається археологічна антропологія. Одним із завдань антропологічного дослідження є реконструкція ритуальних практик, пов'язаних з культом мертвих, а також реконструкція подій та умов, які передували покладенню тіла у могилу або супроводжували його. Однак такі реконструкції потребують точного та уніфікованого опису типу поховальної пам'ятки.

Насамперед це стосується незвичних, нетрадиційних знахідок, відмінних від звичайного поховання. На основі дослідження ряду масових поховань та полів битв вдалося зробити перший крок у класифікації об'єктів із людськими рештками (Козак 2008, с. 227). Дослідники, які працювали здебільшого з середньовічними пам'ятками (Каргер 1959; Рохлін 1965; Беляев 2005), користувалися термінологією, запозиченою з літописів («братські могили», «скудельниці», «божі доми»). Ці об'єкти ситуативно використовували для поховання жертв війн або епідемій та постійно — для захоронення загиблих «странників», жебраків та страчених злочинців (Ітоговий документ... 2006). Д. Г. Рохлін застосував термін «костище» для позначення залищ кісток, що склалися з решток людей, яких після битви «кидали один на одного» з метою залякування (Рохлін 1965, с. 208) або прибирання території (Козак 2008, с. 228). Терміном «осу арій» у зарубіжних джерелах визначають місце «виставлення» попередньо очищених від м'яких тканин людських кісток (Яблонский, ред. 2003, с. 190). В антропології та археології полів битв існують різні класифікації масових поховань, які базуються переважно на контексті знахідок (Sutherland, Holst 2005, p. 29; Козак 2008, с. 228—229).

Проблема дефініцій у поховальній археології та антропології досить відчутна, багато термінів

для опису тих чи інших типів поховань досі не узгоджено, хоча кількість теоретичних термінологічних розробок з кожним роком зростає (Sprague 2005; Duday 2009; Knüsel 2014; Knüsel, Robb 2016; Maniaci 2019 тощо).

Нещодавно у методичному посібнику (Козак та ін. 2019, с. 40—41) було опубліковано практичну класифікацію поховань, яка базувалася на різних критеріях, враховувала багато параметрів, зокрема, обставини здійснення поховання, тип поховальної споруди, кількість індивідів тощо. Однак після її публікації виникли питання термінології, які необхідно з'ясувати перед тим, як братися до подальшого дослідження.

Тому на основі попередніх публікацій було вирішено запропонувати класифікацію поховань та захоронень, яка б відобразила їх диференційні характеристики (табл. 1).

Терміни «поховання» і «захоронення» мають дуже широке трактування (напр., Смирнов 1997, с. 169, 214—215). Терміном «поховання» (*regular burial*) позначають акт навмисного, усвідомленого й зумовленого обрядами покладання тіла (або його решток) в могилу, або саму могилу з усіма культурними атрибутами (табл. 1). Головна мета поховання — ізолювати померлого від світу живих, «сховати» його. Вміщенню тіла у могилу можуть передувати інші обрядові дії — кремація, виставлення, муміфікація тощо.

На відміну від поховань, *захоронення* (*casual burial*) можна визначити як процес навмисного (найчастіше це санітарні ями) або випадкового (стихийного) відкладення останків. Захоронення не супроводжують обрядовими діями. Захоронення знайдені переважно на місці загибелі людей або неподаляк нього після природних або соціальних катастроф. Тіла або рештки перебувають у ямах, ровах, підвалах будинків, зруйнованих будівлях тощо або природних (нори, балки тощо) порожнинах. Потрібно зазначити, що використане тут значення терміну «захоронення» відрізняється від наведеного Ю. О. Смирновим як «вміщення тіла померлого, попередньо очищених кісток скелету або праху від кремації у поховальну камеру під час поховального обряду» (Смирнов 1997, с. 169).

Поховання поділяють на первинні (індивідуальні / групові і колективні) та вторинні (Козак та ін. 2019). **Первинне** (*primary*) індивідуальне

Таблиця 1. Типи поховань та захоронень
Table 1. Types of regular and casual burials

Характеристика	Поховання			Перепоховання / перезахоронення	Захоронення *	
	Індивідуальне / групове	Колективне	Вторинне		Навмисне (санітарне)	Стихієне
Визначення	Акт навмисного, усвідомленого й зумовленого обрядом, характерними для культури або окремої спільноти, поступового покладання тіла однієї людини або декількох чоловік (або їх решток) в могилу (або могила з усіма культурними атрибутами). Поховання одноактне, первинне. Варіант: масове поховання	Акт навмисного, усвідомленого й зумовленого обрядом, характерними для культури або окремої спільноти, покладання тіла декількох чоловік (або їх решток), які належать одній родині або спільноті, в могилу (або могила з усіма культурними атрибутами). Поховання багатоактне, первинне	Акт навмисного, усвідомленого й зумовленого обрядом, характерними для культури або окремої спільноти, вторинного покладання решток (частіше, скелетованих) одного або декількох чоловік у могилу (або могила з усіма культурними атрибутами)	Акт покладання решток у поховальну споруду або її аналог внаслідок руйнування первинної могили. Ознаки обряду присутні / відсутні	Акт покладання у поховальну споруду або її аналог решток загиблих, зібраних на полях бою або після природних катастроф задля очищення території. Ознаки обряду відсутні	Результат природного похороння тіла або його решток шарамі ґрунту в результаті неочікуваної смерті людини (групи людей) вдалині від спільноти, яка може провести з тілом обряд поховання, чи як результат загибелі за обставин, коли таке поховання неможливе. Є наслідком стихійних лих: селів, землетрусів, повеней, виверження вулкану, або результатом соціальних катастроф
Поховальна споруда	Обов'язкова **	Обов'язкова **	Обов'язкова **	Можливе використання природних або штучних укриттів, заглиблень або сховищ	Відсутня	
приклади	Могила яма, камерна могила, гробовище, саркофаг, склеп, крипта, посудина (урна, горщик)	Камерна могила, саркофаг, склеп, крипта	Могила яма, камерна могила, саркофаг, склеп, крипта	Могила яма, саркофаг, склеп, крипта	Рів, яма, підвал або підкеліть будинку, камерна могила, крипта тощо	
Супровідний інвентар	Обумовлений обрядом	Обумовлений обрядом	Обумовлений обрядом	Відсутній	Відсутній	
Місце розташування	Визначене	Визначене	Визначене	Визначене	Випадкове	
Діагнетичний ґрунт	Присутній	Присутній	Відсутній	Відсутній	Присутній	
Анатомічний порядок	Присутній	Присутній, іноді порушений у більш ранніх похованнях	Відсутній	Відсутній	Присутній	
Цілісність скелету	Повний, залежно від діагнетичних процесів	Повний, за винятком «редукції» ***	Великі кістки. Дрібні кістки та уламки залишаються як правило на місці первинного поховання	Переважно великі кістки та череп	Повний, або залежить від умов (діяльність хижаків, рух ґрунтів тощо)	
Кількість індивідів	Один / два або більше	Більше двох	Один або більше	Один або більше	Один або більше	

Примітки. * — третій тип захоронення — «залишкове захоронення» охарактеризовано в табл. 2. ** У певних культурах можливе використання природних заглиблень або сховищ. *** Duda 2009, p. 72.

(*individual*) або групове (*multiple*) поховання є одноактним одночасним вміщенням одного або кількох тіл у поховальну споруду (яму, саркофаг, камерну могилу, склеп, крипту або посудину — урну чи горщик). Характерними ознаками таких поховань в залежності від культурної належності можна вважати наявність супровідного інвентарю, визначене в системі культурних ландшафтів місце, наявність *діагенетичного ґрунту* (тобто ґрунту, що утворився навколо скелету в процесі розкладання м'яких тканин, Duday 2009), збережений анатомічний порядок та цілісність скелетів (якщо поховання не пограбоване або не зруйноване внаслідок дії певних геологічних чи антропогенних чинників).

Крістофер Кнюзель серед первинних поховань виділяє відкладені (*delayed*) — тобто такі, які відбуваються через деякий час після поховання внаслідок різних причин (Knüsel 2014). Серед них — підготовка тіла до поховання, наприклад муміфікація у Єгипті; декарнація шляхом виставлення тіла для очищення кісток птахами чи тваринами, або штучного обривання плоти в індо-іранському колі культур (Запорожченко, Луговой 2013). В похованнях доби бронзи трапляються так звані поховання в пакеті або в мішку — скелети, знайдені у екстремально зібганій позі, подекуди з порушеним зчленуванням (артикуляцією) кісток. Вважають, що вони є наслідком тривалого транспортування тіла людини, яка померла далеко від місця традиційного поховання (Небрат 2013)¹. Подібні поховання знайдені по всій території України і характерні для ямної, катакомбної та бабинської культур (Козак, Козак 2010; Литвиненко 2011; Небрат 2013; Болтрик та ін. 2018) тощо. Ознаками затриманого поховання є сліди підготовки тіла до поховання на кістках (декарнації): надрізи в місцях щільного прилягання м'яких тканин до кістки; рештки смол або муміфікованих тканин; сліди повного або часткового тілоспалення; сліди вивітрювання на поверхні кісток та часткова дезартикуляція.

Варіантом групового первинного поховання є масове поховання, якщо воно здійснено одразу після смерті людей та є одноактним. Такі поховання мають вигляд конгломерату. Тіла лежать згідно певній культурній традиції, поруч одне з одним, скелети повністю збережені, кістки артикульовані та знаходяться у анатомічному порядку (Knüsel 2014).

Первинне *колективне поховання* (*collective burial*) принципово відрізняється від групового дискретністю покладання тіл. Такі поховання є багатоактними, включають більше ніж одне тіло, можуть належати родині або спільноті, що використовує поховальну споруду (камерну могилу, саркофаг, склеп, крипту) для поховання своїх членів впродовж певного проміжку часу. Характерними ознаками колективних поховань є наявність супроводжуючого інвентарю, визначене в системі культурних ландшафтів місце, наявність діагенетичного ґрун-

ту. За умови відсутності пограбування або руйнування могили анатомічний порядок зберігається у пізніше похованих індивідів, а за умови розділеного простору (окрема труна чи саркофаг у крипті чи склепі) — у всіх похованих. У випадку відсутності розділеного могильного простору анатомічний порядок та цілісність більш ранніх скелетів часто виявляється порушеними за рахунок зміщення або переміщення більш ранніх останків при похованні наступних («reduction», Duday 2009, p. 72).

Варіантом колективних поховань у середньовіччя та у ранньомодерний час є *спільні могили для бідних*. Такі могили формувались переважно в декілька етапів впродовж тривалого часу. Вони можуть включати до кількох десятків індивідів. Поховальною спорудою є ями, вириті на території міських некрополів. Внаслідок того, що такі могили важко археологічно відрізнити від захоронень жертв катастроф (наприклад, епідемії), вони виявляються дуже рідко, і на території Східної Європи мені не відомі. Різниця між спільними могилами та масовими похованнями полягає у наявності шарів або етапності руйнування решток.

Вторинне поховання (*secondary burial*) — перекладання решток одного або кількох померлих з однієї могили в іншу через вимоги обряду або за певної необхідності. Прикладом такого вторинного поховання є перенесення можливих решток першодрукаря Івана Федорова з оригінального саркофага в крипту у стіні церкви монастиря святого Онуфрія у Львові (Мінейко, Козак 2015). Вторинні поховання відомі у різних культурах. Методика їх фіксації досліджена та розроблена для західно-східно-східних поховань різного часу (Зайцева 2006). Поховальною спорудою можуть бути всі зазначені вище; супровідний інвентар присутній або відсутній, що зумовлено поховальною процедурою. Місце поховання визначене в культурному ландшафті. Діагенетичний ґрунт відсутній, анатомічний порядок зазвичай відсутній (кістки можуть бути викладеними в анатомічному порядку, однак порушена їх артикуляція). За умови повної або часткової скелетизації у первинному похованні скелет може бути представлений окремими частинами тіла, певними обраними або випадковими (переважно великими) кістками. Дрібні кістки та уламки іноді залишаються на місці первинного поховання, утворюючи залишкове захоронення. До вторинних А. Дюде відносить також поховані кремації на стороні (Duday 2009, p. 90).

Термінологічно варіантом вторинного поховання, за наявності обрядових дій, можна вважати *перепоховання* решток (*reburial*). Якщо обрядові дії не проводились, перепоховання є варіантом захоронення. Воно може бути охарактеризоване як процес покладання решток у поховальну споруду або її аналог внаслідок руйнування первинної могили. Перепоховання та перезахоронення відбуваються під час упорядкування склепів та крипт у церквах, територій кладовищ та некрополів, будівельних роботах, а також після археологічних досліджень. Перепоховання може відбуватись у межах некро-

¹ С. Небрат та інші колеги, на мою думку, помилково вважають їх вторинними похованнями (Небрат 200; Литвиненко 2011).

Таблиця 2. Типи стихійних та навмисних захоронень та їх характеристики
Table 2. Types of sanitary and accidental burials and their features

Характеристика	Захоронення, тип						Залишкове	
	Стихийне		Навмисне (санітарне)		4	5a	5б	
	1a	16	2a	2б				3
Місце знаходження / споруда	На рівні давнього горизонту на відкритому просторі	У зруйнованих будівлях, підкліпках	Ями або на рівні давнього горизонту	У рештках будівель	Ями, костяки на рівні давнього горизонту, закинуті будівлі	Ями, костяки на рівні давнього горизонту, закинуті будівлі	Розкидані по території пам'ятки на рівні давнього горизонту	У будівлях, ямах, на місці первинної експозиції
Цілісність скелету / наявність ушкоджень	Зруйнований хижакими або повний. Травми передсмертні	Цілий або ушкоджений, Травми передсмертні	Цілий або ушкоджений хижакими	Цілий або ушкоджений хижакими	Збереженість майже повна; відсутні окремі кінцівки, окремі вибрані елементи скелету	Окремі кінцівки, хребет, череп з шийними хребцями, окремі вибрані елементи скелету	Окремі кістки або їхні частини	Окремі кістки або їхні частини
Кількість індивідів	Поодинокі або групи	Поодинокі або групи	Поодинокі або групи	Поодинокі або групи	Поодинокі або групи	Групи	Будь-яка	Будь-яка
Анатомічний порядок	Повний	Повний	Повний	Повний	Частково порушений	Порушений	Відсутній	Відсутній
Зовнішні втручання	Сліди зубів хижих тварин або травоядних	Сліди зубів гризунів	Сліди зубів хижих тварин, гризунів, сліди втручання людини при перепохованні	Сліди зубів гризунів	Можливі сліди хижих тварин, гризунів в залежності від початкового положення; сліди антропогенного втручання	Можливі сліди хижих тварин, гризунів в залежності від початкового положення; сліди антропогенного втручання	Можливі сліди зубів хижих тварин, гризунів	Можливі сліди зубів хижих тварин
Розташування тіла, кісток або їхніх комплексів	Відповідає позі під час смерті	Відповідає позі під час смерті	Складені або скинуті в певному порядку або хаотично	Складені або скинуті в певному порядку або хаотично	Переміщена, або порушена	Хаотичне розташування частин тіла або кісток	Хаотичне	Хаотичне
Час та обставини розташування або переміщення	—	—	Перші тяжкі після смерті	Перші дні або тижні після смерті	Переміщення після часткової скелетизації, пограбування.	Переміщення після часткової скелетизації. Кілька тижнів / місяців в залежності від умов	Залишені під час переміщення тіл для переміщення тіл для переміщення тіл	Залишені під час переміщення тіл для переміщення тіл
Приклади	Райковецьке городище ¹ ; городище біля Шепетівки ²	Київ, Велика Житомирська, 4 ³ ; Київ, Поштова площа ⁴ ; Новгород-Сіверський ⁵	Зібрані в купі після смерті	Київ, Десятинна, 2; скинуті в будівлі у Верхньому Києві, тіла ⁷	—	Санітарна яма у Чигирині ⁸ ; Київ, Десятинна церква ⁹ ; Возв'язь ¹⁰	Зольники Більсько-го городища ¹¹	—

Посилання: ¹ Мовчановський 1935; ² Картер 1959, с. 17—20; Рохлин 1965; ³ Каргер 1949; ⁴ розкопки М. А. Сагайдака 2015 р.; ⁵ Черненко, Казаков 2005, с. 14, 18—20 (підвал Трапезної церкви з дітьми); ⁶ Рохлин 1965, с. 208; ⁷ Кілієвич 1982, с. 126—128; Козак, Потєхіна 2002; ⁸ Козак та ін. 2018 (зарахування до цієї категорії умовне, оскільки яма могла формуватися одразу після декапітації учасників битви); ⁹ Козак 2016; ¹⁰ Козак 2020; ¹¹ Козак, Шульц 2009.

полю або поза ними, супровідний інвентар, діагенетичний ґрунт та анатомічний порядок відсутні. Рештки можуть бути представлені окремими, хлотиночно підібраними кістками. У могилах-«перепохованнях» часто виявляють останки багатьох осіб — переважно, фрагменти різних скелетів, а також нехарактерний для місця ґрунт в порожнинах кісток, на поверхні кісток тощо. На кістках можуть бути знайдені ушкодження від інструментів, якими проводилось відкриття первинної могили та перенесення останків. Приміром, ями з перезахороненими останками, знайдені під час розкопок церкви Спаса-на-Берестові та Десятинної церкви, є результатом розкопок П. П. Покришкіна і Д. В. Мілеєва, що проводились на початку ХХ ст.

Найпоширенішим типом захоронень є **санітарні** (*sanitary burial, intentional post-catastrophic burial, mass grave*) — санітарна яма або «костище» (Рохлин 1965, с. 209—211), що найчастіше утворюються внаслідок соціальних або природних катастроф (війни, епідемії, землетруси). Такі захоронення формуються за певний час після події, й у більшості випадків є результатом очищення території від останків та поховання мертвих тіл або їх решток (табл. 2). Ці захоронення утворюються впродовж короткого часу, у більшості випадків вони є одноактними і груповими.

Навмисні пост-катастрофічні захоронення позначають в антропологічній та археологічній літературі терміном «масові поховання». Однак масове поховання відрізняється від масового захоронення часом утворення і цілісністю та артикуляцією кісток у скелетах. Від навмисних захоронень потрібно відрізнити *перепоховання* як результат *руйнування могил* під час упорядкування поховальних споруд або будівельних робіт тощо, а також *колективні могили для бідних або злодіїв*, які використовувались впродовж тривалого часу та були багатоактними.

Навмисні захоронення добре відомі на території середньовічної Русі. Археологічно досліджені санітарні захоронення, які утворились після монгольської навали у ровах та ямах на території Верхнього Києва (Ивакин, Комар 2016; Козак 2016), Новгород-Сіверського (Черненко, Казаков 2005), Ярославля 1238 року (Энговатова и др. 2009; 2010). Санітарне захоронення на території північного городища Возв'ягіля, виявлене у 1993 р. (Звіздецький 2008), утворено, ймовірно, 1259 року під час карального походу Данила Галицького (Козак 2020). Санітарна яма ХVІІ ст. з черепами та окремими решками посткраніального скелету досліджена у 2017—2018 рр. в Чигирині (Козак та ін. 2018).

Стихийні або випадкові захоронення (*accidental burial*) є результатом природної седиментації або покриття шарами ґрунту тіла чи його решток. Такі процеси відбуваються в результаті неочікуваної смерті людини (групи людей) далеко від спільноти, яка може провести з тілом обряд поховання,

або як результат загибелі індивіда (індивідів) за обставин, коли таке поховання неможливе. Стихийні захоронення є наслідком стихійних лих: селів, землетрусів, повеней, виверження вулкану або результатом соціальних катастроф. Вони розташовуються поза межами некрополів та інших місць поховань, є випадковими, не мають ознак поховальних споруд (могильна яма / поховальна камера тощо). При цьому простір діагенетичного ґрунту з першого погляду можна сплутати із заповненням поховальної споруди (Duday 2009, р. 32). Кількість скелетів або їх решток у випадкових захороненнях необмежена.

Стихийні захоронення утворились під час загибелі Геркулануму та Помпеїв від виверження Везувію у 72 році до н. е. (Carasso 2000, р. 1344—1346), після розгрому Райковецького городища (Мовчановський 1935), літописного Ізяславля (Городище біля Шепетівки) (Каргер 1959; Рохлин 1965), у Києві 1240 року під завалами згорілих будинків (Кириєвич 1982; Мовчан та ін. 1999; Козак, Потехіна 2002; Козак 2008; Козак та ін. 2019, рис. 33) та у інших середньовічних містах (огляд див. Тарасова 2020).

У межах типів захоронень були виділені підтипи (табл. 2), які відрізняються за місцем знахідки (локалізацією) та за цілісністю скелету (Козак 2008).

Варіантом стихійного захоронення є **залишкове** захоронення. Це дрібні фрагменти скелетів, залишені на місцях проведення кремації, виставлення або на місцях загибелі людей після поховання тіл або санітарного прибирання території. Рештки випадково зруйнованих (наприклад, оранкою або тваринами) поховань до цього типу не відносяться.

Висновки. Досвід роботи з похованнями показав, що для кращої інтерпретації статево-вікових, морфологічних та патологічних характеристик індивідів або популяцій, представлених краніологічними й остеологічними серіями, необхідне розуміння контексту поховання. Однак у більшості археологічних звітів відсутня чітка диференційована інформація, яка б дозволила на початку дослідження скласти уявлення про обставини поховання. Передаючи останки на дослідження антропологу, археологи називають всі кісткові матеріали «похованнями», незалежно від реального контексту. В зв'язку з цим виникла необхідність уточнення термінології для опису пам'яток, які б давали достатню інформацію для індивідуальних чи популяційних соціо-біологічних та антропологічних реконструкцій.

Головними критеріями розмежування поховань та захоронень я пропоную вважати сліди обряду (місця, інвентарю та пози похованого) й анатомічну цілісність скелету. Складність класифікацій полягає в тому, що не завжди можливо прослідкувати ознаки обряду. Найбільшою проблемою є розрізнення поховання та усвідомленого захоронення решток.

Література

- Беляев, Л. А. 2005. Сакральная топография Москвы. *Исторические ландшафты*, 3, с. 29-41.
- Болтрик, Ю. Куштан, Д., Фіалко, О., Кармазіна, Л. 2020. Курган доби бронзи на Арабатській Стрілці. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 308-310.
- Ивакин, Г. Ю., Комар, А. В. 2016. После катастрофы: Киев в 1241 г. *Stratum plus*, 5, с. 59-72.
- Итоговый документ... 2006. Итоговый документ научно-технической конференции «Этноконфессиональные традиции и практика мемориализации мест массовых захоронений жертв социальных катастроф», 6—8 июля 2006, Москва (online). *Советские воинские захоронения в Венгрии*. Режим доступа: http://szovjet-katona.ucoz.hu/publ/ehnokonfessionalnye_tradicii_i_praktika_memorializacii_mest_massovykh_zakhoronenij_zhertv_socialnykh_katastrof/1-1-0-56.
- Зайцева, О. В. 2006. Практический опыт диагностики вторичности погребения: погребение 3 кургана 17 могильника Шайтан П. В: Деревянко, А. П., Молодин, В. И. (ред.). *Современные проблемы археологии России*, II: Материалы Всероссийского археологического съезда (23—28 октября 2006 г., Новосибирск). Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, с. 420-422.
- Запорожченко, А. В., Луговой, К. В. 2013. Инициационные ритуалы в системе индоиранской социализации. *Сибирский педагогический журнал*, 1, с. 147-152.
- Звіздецький, Б. А. 2008. Південне городище літописного Возвягеля: дослідження 1988—1998 рр. В: Моця, О. П. (ред.). *Літописний Возвягель. Дослідження 1988—2007 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 7-15.
- Каргер, М. К. 1959. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957—1958 гг. В: *XV Научная сессия Ленинградского университета 1958—1959 гг. Секция исторические науки, тезисы докладов*. Ленинград, с. 17-20.
- Килиевич, С. Р. 1982. *Детинец Киева IX — первой половины XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Козак, О. Д. 2008. До питання про дослідження погромів та полів битв в антропології. Методика та програма вивчення антропологічного матеріалу з загиблих давньоруських градів. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, I. Коростень: ІА НАН України, с. 226-236.
- Козак, А. Д. 2016. Коллективное погребение возле Десятиной церкви. Тафономия и палеопатология. *Stratum plus*, 5, с. 75-82.
- Козак, О. 2020. Санітарне захоронення на Південному городищі Возвягеля. Реконструкція обставин за антропологічними даними. *Місто: історія, культура, суспільство*. Електронний журнал урбаністичних студій. Стаття в друці.
- Козак, О. Д., Могилов, О. Д., Полтавець, В. І. 2018. Досвід археолого-антропологічного дослідження масового захоронення: яма з черепами на Замковій горі у м. Чигирині». В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд, 23—25 листопада 2018 р. Програма роботи та анотації доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 160.
- Козак, О. Д., Потехіна, І. Д. 2002. Мешканці «града Володимира» за даними антропології. *Археологія*, 1, с. 113-129.
- Козак, О. Д., Потехіна, І. Д., Гупало, В. Д., Слободян, Т. І. 2019. *Методичні рекомендації з польової антропології*. Серія АрхеМет. Львів: ІА НАН України, НДЦ РАС.
- Литвиненко, Р. О. 2011. Обряд вторинного поховання в культурах бабинського кола. *Донецький археологічний збірник*, 15, с. 7-35.
- Мінейко, О. В., Козак, О. Д. 2015. Проблема ідентифікації історичних персоналій в системі антропологічних студій (на основі вивчення можливих останків першодрукаря Івана Федоровича). *Доповідь на XII Міжнародній науковій конференції «Археологія Заходу України», 20—22 травня 2015 р.*
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Гончар, В. М., Писаренко, Ю. Г. 1999. Дослідження «міста Володимира» у Києві 1999 року. *Археологічні дослідження України 1998—1999 рр.*, с. 124-125.
- Мовчановський, Т. 1935. Райковецьке городище XI—XIII ст. *Наукові записки ІМК АНУССР*, 5—6, с. 125-178.
- Небрат, С. Г. 2013. Вторичные погребения ингульской катакомбной культуры. *Донецький археологічний збірник*, 17, с. 7-23.
- Рохлин, Д. Г. 1965. *Болезни древних людей*. Москва; Ленинград: Наука.
- Смирнов, Ю. А. 1997. *Лабиринт. Морфология преднамеренного погребения*. Москва: Восточная литература.
- Тарасова, А. А. 2020. *Население Ярославля по материалам раскопок массовых захоронений времени Батыева нашествия*. Диссертация к. и. н. Москва, ІА РАН.
- Черненко, О., Казаков, А. 2005. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському. *Ruthenica*, IV, с. 7-21.
- Энговатова, А. В., Осипов, Д. О., Фараджева, Н. Н., Бужилова, А. П., Гончарова, Н. Н. 2009. Массовое средневековое захоронение в Ярославле: анализ археологических и антропологических материалов. *Российская археология*, 2, с. 68-78.
- Энговатова, А. В., Осипов, Д. О., Гончарова, Н. Н., Бужилова, А. П. 2010. Массовое средневековое захоронение в Ярославле (предварительные результаты). *Краткие сообщения ИА РАН*, 224, с. 106-114.
- Яблонский, Л. Т. (ред.). 2003. *Антропологический словарь*. Москва: Классикс Стиль.
- Capasso, L. 2000. Herculaneum Victims of the Volcanic Eruptions of Vesuvius in 79 AD. *The Lancet*, 356 (9238), p. 1344-1346.
- Duday, H. 2009 *The Archaeology of the Dead: Lectures in Archaeoethnology*. Oxford: Oxford University Press.
- Knüsel, Ch. 2014. Crouching in Fear: Terms of Engagement for Funerary Remains. *Journal of Social Archaeology*, 14 (1), p. 26-58.
- Knüsel, Ch., Robb, J. 2016. Funerary Taphonomy: an Overview of Goals and Methods. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 10, p. 62-73. doi:10.1016/j.jasrep.2016.05.031.
- Maniaci, G. 2019. Multiple Burials in Ancient Societies: Theory and Methods from Egyptian Archaeology. *Cambridge Archaeological Journal*, 29 (2), p. 287-307. doi:10.1017/S095977431800046X.
- Sprague, R. 2005. *Burial Terminology: A Guide for Researchers*. Lanham: AltaMira.
- Sutherland, T. L., Holst, M. R. 2005. *Battlefield Archaeology — the Archaeology of Ancient and Historical Conflict*. Guidelines for the British Archaeological Job Resource.

А. Д. Козак

Погребение или захоронение?

В последние годы в Украине вследствие увеличения объёмов охранных и спасательных раскопок, а также расширения спектра методик обработки антропологического материала, интенсивно развивается археологическая антропология. Одной из задач исследования является реконструкция ритуальных практик, связанных с культом мёртвых, а также реконструкция событий и условий, которые предшествовали погребению или сопровождали его. Исследование обстоятельств смерти и погребения, изменений которые происходили с телом, останками и / или могилой, то есть в целом изучение процесса археологизации останков — это задача судебной и археологической тафномии. Такие реконструкции требуют точного и унифицированного описания типа погребального памятника. Однако уже на полевом этапе исследований, при описании погребения и погребальных памятников появляется разнобой в определениях и терминологии.

Терминологические проблемы не раз поднимались в европейской археологии и антропологии. В статье автор предлагает разграничить понятия погребения как сознательного, обусловленного культурным контекстом и сопровождаемого обрядами действия, и захоронения как процесса стихийного либо вызванного санитарной или военной необходимостью.

Классификация погребений основана на нескольких критериях: таких как первичность, количество погребённых, одновременность создания могилы, целостность и наличие анатомического порядка скелета, тип погребального сооружения, наличие или отсутствие сопровождающего инвентаря, диагенетического грунта и т. д.

На основании признаков осознанности выделены преднамеренные захоронения. К ним относятся, например, санитарные ямы и костницы, массовые захоронения жертв природных или социальных конфликтов. Стихийные или случайные захоронения образованы на полях битв, они включают непогребённых жертв катастроф или случайно погибших вдали от своего сообщества индивидов. Еще один вид — остаточные захоронения — отдельные кости или части тел, оставшиеся, например, на месте кремации или «выставления», или на месте гибели.

Ключевые слова: погребение, захоронение, первичные, вторичные погребения, массовые погребения, классификация.

О. Kozak

Regular burials or casual graves?

Recently, the discipline of archaeological anthropology in Ukraine has been growing in intensity, and this is being stimulated by the intensification of rescue excavations, as well as the expansion of the range of methods for the processing of anthropological material. One of the tasks of archaeological and anthropological research is the reconstruction of mortuary practices, and the events and conditions that preceded the burial, or accompanied it. The study of the circumstances of death and burial, the events happened to a corpse or remains and the grave, that is, in general, the study of the processes that lead to the formation of the archaeological context of the human body, are the tasks of forensic and archaeological taphonomy. Such reconstructions require an accurate and unified description of the type of grave and the processes of decomposition of the corpse. Nevertheless, the discrepancies in definitions and terminology appear as early as at the initial phase of the study.

Terminological problems have been repeatedly raised in the European and post-soviet archaeological and anthropological literature. In this paper the author proposes to differentiate the concepts of regular burial as deliberate, conditioned by cultural context, accompanied by ritual funerary actions, and casual burial, as a spontaneous event or process caused by sanitary or military necessity.

The classification of regular burials (primary single, multiple, collective or secondary burials) is based on several criteria such as the primary context and synchronous nature of the grave, the number of dead, the integrity and the anatomical order of the skeleton, grave morphology, the presence of a burial inventory and diagenetic soil etc.

Based on the criteria outlined above, it is suggested that deliberate burials can be distinguished from unusual or casual burials. These include, for example, sanitary pits and ossuaries, mass graves of natural disasters or social conflict victims. Spontaneous, or accidental burials, could be found, for example, on the battlefield; they also include unburied victims of disasters or individuals who accidentally died far away from their community. Residual burials are individual bones, or body parts, which were not recovered for burial, and were left, for example at the cremation place or on the place of «exposed burial» or at the place of death.

Keywords: regular burial, casual burial, primary burial, secondary burial, mass graves, classification, terminology.

КОЗАК Олександра Деонізіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KOZAK Oleksandra, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

akozak26@ukr.net.